

# נדרים פרק רביעי – 'אין בין המודר'

שילה פליישמן

## הקדמה

פרקים רביעי וחמישי במסכת נדרים עוסקים במודר הנאה מחברו, כלומר במקרה בו אדם נדר על חברו שלא ייהנה מממונו, או שנדר על עצמו שלא ייהנה מממון חברו. בדברים הבאים נעסוק בפרק רביעי, ובמהלכם ננסה לבחון שני עניינים. האחד, הוא השאלה הכללית העולה מההלכות השונות הנידונות בפרק: מהי הנאה, ובעיקר – מהי ההגדרה להנאה האסורה מאדם לחברו. נראה שניתן למצוא מגמות שונות להגדרות אלו.<sup>1</sup> העניין השני הוא בחינת השאלות המרכזיות שהגמרא מתמודדת איתן במהלך הפרק. נראה אילו בעיות, קבועות ומשתנות, מעלה הגמרא וכיצד היא מתמודדת איתן. כמוכן שני העניינים הללו קשורים זה בזה: לפעמים נראה כי הגדרת מושג ההנאה במשנה איננו שלם או עקיב, או שהוא מוגדר בצורה בעייתית, ובעקבות כך הגמרא משלימה את החסר או מפרשת באופן מסוים את הנאמר במשנה. מטבע הדברים, מתוך הרצון להקיף במאמר קצר דיונים של פרק שלם בגמרא, רק חלק מהסוגיות יוזכרו והדיון בהם יהיה חלקי ביותר. נשתדל להתמקד בנקודת הפרשנות המרכזית של הסוגיה למשנה, מתוך ידיעה ברורה כי לא נספיק להתעסק בכל הבעיות השונות בסוגיה ובפרשנויות השונות שניתנו להן.

## פתיחה

מהי הנאה?

כאשר מנסים לדון בשאלה הכללית מהי בכלל הנאה, מסתבר שזהו מושג חמקמק ביותר וקשה מאוד להגדיר אותו. לכאורה, הנאה היא מושג המתאר מעין תחושה טובה, נחת רוח או עונג השורים על אדם, והיא יכולה להיווצר על ידי מגוון עניינים: השתתפות או צפייה באירוע מסוים, סיוע ועזרה, הרווחה, סיפור מוצלח וכן על זו הדרך. לכן כאשר מנסים

<sup>1</sup> במהלך הדברים נבחן מחלוקות שונות בהקשרים שונים, ונטען כי המניע הבסיסי לחלק מהדעות דומה ומושגת על הבנה מסוימת בנדרי הנאה. כמוכן וכאמור, יש בסקירה רחבה כזו מן השטחיות ולמעשה היא דורשת התבוננות ובחינה מעמיקות בהרבה. אף על פי כן, מתוך רצון להציג מגמות כלליות בפרק נתאים בין מחלוקות ומגמות שונות, על אף שברור שאין הכרח לחבר ביניהן.

## שערים

להגדיר מה בדיוק נאסר במקרה בו אדם נדר מחברו הנאה, מסתבר שהדברים אינם פשוטים כלל ועיקר. נראה כי ניתן למצוא בגמרא שתי התמודדויות שונות עם בעיה זו.

אפשרות אחת, היא צמצום מושג ההנאה והעמדתו בעולם החומרי. לדוגמה, אדם נהנה כשיש לו יותר כסף בחשבון הבנק, או כאשר המים במקלחת שלו חמים יותר; אבל אם הוא ישמע סיפור מוצלח, אמנם נפשו תתרונן, אך לא יהיה בידו דבר מסוים עליו הוא יוכל להצביע ולומר שזה מה שגורם להנאתו כעת. לכן, אם אדם ידור הנאה מחברו יהיה אסור לו לתת לחברו ממון או רכוש, אך לא תהיה בעיה שהוא יסייע בידו בעניינים שונים. ייתכן שהגדרה זו מתמצצת בשאלה האם לאדם הנהנה יש כעת יותר מדבר כלשהו. האפשרות האחרת היא שבעקבות הקושי להגדיר את מושג ההנאה מרחיבים אותו ככל שניתן, ולכן כל דבר שיגרום לאדם להיות שמח ומאושר יותר ייחשב כהנאה. כיוון שכך לא רק נתינת כסף או אוכל ייחשבו כהנאה, אלא כל מעשה טוב באשר הוא, כגון סיוע בעניינים שונים, נגינת מוסיקה וכיוצא בזה. לכן, כאשר אדם נודר הנאה מחברו כמעט כל מעשה שיקשר ביניהם יהיה אסור, כיוון שכמעט מכל מעשה טוב שאדם עושה חברו יינה ממנו במידה מסוימת.

יש להעיר שכאשר עוסקים בנדרים, מעבר לשאלות ההגדרה הפורמאליות יש להתייחס גם לשאלת כוונתו של הנודר. כיוון שכך, ניתן להציג את שתי העמדות לעיל מנקודת מבט שונה בכך שהן אינן חולקות בשאלה מהי ההגדרה הנכונה להנאה, אלא מהי כוונתו של אדם הנודר מחברו הנאה. העמדה הראשונה, המצמצמת את איסור ההנאה, תגדיר את איסור הנדר על פי ההגדרה הפשוטה של 'מהי ההנאה' - רווחים כלכליים או חומריים ברורים. מנגד, העמדה השנייה המרחיבה את איסור ההנאה, תוספת את נדר ההנאה כאמירה מהותית המבקשת לנתק את הקשר בין המדיר למודר. לכן, אמנם המושג הנאה כשלעצמו הוא איננו כה רחב, אך כיוון שלמעשה המדיר ביקש להתרחק מחברו ולגרום לניתוק כל קשר איתו, נדר ההנאה יכלול בתוכו איסורים רבים ונרחבים.<sup>2</sup>

<sup>2</sup> מבט אחר בבחינת ההבדל, יכול להיות בשאלה היכן טמונה הבעיה המרכזית: האם בכך שהמדיר נותן למודר, וממילא האיסור יתמקד בשאלה האם המדיר הפסיד מממונו לטובת המודר, או שהבעיה היא בכך שמודר מקבל מהמדיר, וממילא האיסור יורחב באופן משמעותי ויכלול כל תועלת שתגיע מהמדיר למודר. וראה להלן הערה 5, שם חלוקה זו מתבטאת בדברי הראשונים.

## ההנאה במשנה

הניסיון להוציא מהמשנה הגדרה מדויקת למושג ההנאה מעט מורכב. המשנה פותחת בכלל: 'אין בין המודר הנאה מחברו למודר הימנו מאכל, אלא דריסת הרגל וכלים שאין עושים בהן אוכל נפש'. בהסבר אינטואיטיבי, נראה לומר שתוספת ההגדרה של הנאה מעבר לסתם אכילה רגילה, היא רק באפשרות להיכנס לרשותו של המדיר וליהנות מכלים גם כשהם אינם משמשים להכנת אוכל. אולם למעשה, המשנה לא מסתפקת בהגדרה זו, אלא היא חוזרת ומפרטת לאורך כל הפרק אילו דברים מוגדרים כהנאת אדם מחברו, ומה איננו מוגדר כהנאה: חלק מהמשניות מבארות אילו מעשים מותרים למרות איסור ההנאה, וחלק מהן מבארות מה נכלל באיסור.

באופן כללי נראה שהמשנה נוקטת בעמדה המצמצמת את איסור ההנאה. בכדי שדבר יוגדר כהנאה אסורה עליו להיות רווחי למודר. הרווחה זו יכולה להיות הן כממון נוסף והן כהנאה גופנית-חומרית יתירה. לכן, המשנה מתירה שורה רחבה של דברים שאמנם וודאי שהם גורמים הנאה למודר, אך הם אינם גורמים לו להרוויח יותר מן המצוי אצלו כעת. כך למשל מותר למדיר לתת את שקלו, לפרוע את חובו ולהשיב את אבדתו של המודר, וכן מותר לו לעשר, לתרום ולהקריב קורבנות עבורו וללמדו מדרש, הלכות ואגדות.<sup>3</sup> ומנגד, אסור למדיר להאכיל את בהמתו של המודר, שכן הוא גורף מכך רווח כלכלי ישיר, וכן אסור לו לרחוץ עם המודר באמבטיה קטנה באופן כזה שבעקבות כך יהיו על גופו של המודר יותר מים.<sup>4</sup> כמו כן, רבי יהודה אוסר שינה משותפת של המדיר והמודר בימות הגשמים, שכן המדיר מחמם את גופו של המודר ומסב לו הנאה. הגדרה זו אמנם מתאימה לרוב הדוגמאות בפרק, אולם היא איננה מתיישבת יפה עם משנה ו': 'המודר הנאה מחברו לא ישאלנו ולא ישאל ממנו, לא ילונו ולא ילווה ממנו, ולא ימכור לו ולא יקח ממנו'. אם אכן איסור ההנאה במשנה נוגע להגדרות של רווחיות למודר, לא ברור מדוע השאילה וההלואה של המודר למדיר אסורות.

<sup>3</sup> כפי שנראה בהמשך, בניגוד לסוגות אלו אסור למדיר ללמד את המודר מקרא. חילוק זה קשה, ונעסוק בו להלן.

<sup>4</sup> אמנם, הרחיצה המשותפת באמבטיה גדולה מותרת. נראה שהסיבה הפשוטה לכך היא שאמנם יש כאן הנאה גופנית וחומרית, אך היא מזערית בכדי שיהיה ניתן לומר שהמודר ממש נהנה מתוספת קטנה זו של מים.

## שערים

בעיה משמעותית נוספת היא חוסר ההלימה בין הכלל הפותח את הפרק לבין פירוט הדינים בהמשכו: כפי שראינו, רוב הדינים סובבים סביב ההנאות הרווחיות והפיסיות. לעומת זאת, בכלל הראשוני אפילו דריסת הרגל נאסרה, כלומר כל כניסה של המודר לחצרו של המדיר אסורה. איסור זה נרחב בהרבה, וקשה להגדירו כהנאה פיסית. נקודה נוספת שיש לציין היא שגם המודר מאכל מוגדר במשנה א' באופן יחסית נרחב, שכן למודר מאכל אסור לשאול כלים שניתן להשכיר, ומכאן משמע שהוא איננו אסור רק בקבלת אוכל ממש, אלא גם בקבלת הנאות ממוניות. כיוון שהמשנה מצמידה ומגדירה באופן קרוב את מודר המאכל ואת מודר ההנאה, הרי שלפנינו דוגמה נוספת להסתכלות רחבה על איסור המודר מחברו.

### א. הרחבת האיסור במודר הנאה

משנה א: 'אין בין המודר הנאה מחברו'

כעת נעבור לסקירת המגמות השונות המצויות בסוגיות הגמרא. לעיתים ישנן מחלוקות בגמרא המשקפות את הגישות השונות בהגדרת איסור ההנאה, ולעיתים הסוגיה נוקטת בעמדה מסוימת אחת ולא בהכרח מאפשרת מרחב פרשני לדברי המשנה. כאמור לעיל, המשנה הראשונה פותחת בכלל בנוגע ליחס שבין המודר הנאה למודר מאכל, ולאחר מכן היא מפרטת את החילוק בין השאלת כלים שעושים בהם אוכל נפש, שהיא אסורה אף למודר מאכל, לבין השאלת כלים שאין עושים בהם אוכל נפש, שהיא מותרת למודר מאכל אלא אם כן נוהגים באותו מקום להשכיר את הכלים הללו ולא להשאיל אותם, כיוון שאז יש לו מכר רווח ממוני. נראה שבניגוד להסבר המשנה לעיל אשר התמקד בדוגמאות המפורטות במהלך הפרק אך התקשה בעיקר עם משנה א', הגמרא מעדיפה לראות את משנה א' כמשנה המרכזית, להדגיש ולהבהיר את הרעיונות שעומדים בבסיסה ולהסביר על פיהם את שאר הפרק.

### מודר הנאה

בתחילה, הגמרא מעמידה את המשנה בשיטת רבי אליעזר הסובר ש'אף ויתור אסור במודר הנאה',<sup>5</sup> כנראה כהסבר לכך שהמודר הנאה אסור אפילו בדריסת הרגל אצל חברו.

<sup>5</sup> הראשונים מסבירים שהויתור עליו מדבר רבי אליעזר הוא שכאשר חנווני מוכר פירות, הוא מוסיף לאחר כל שקילה עוד שניים-שלושה פירות על חשבונו, והם מסבירים את היחס בין עניין זה לאיסור דריסת הרגל בגוונים שונים, העומדים על שתי דרכים (שונות מאלו שהזכרו לעיל) בבחינת שאלת ההנאה: האחת היא בשאלה עד

## שערים

נראה ששיטתו של רבי אליעזר מושתת על התפיסה המרחיבה של איסור ההנאה: אפילו כאשר המדיר מהנה את המודר שלא באופן אקטיבי ושלא באופן בו יש לו חסרון-כיס, הדבר מוגדר כהנאה אסורה. לכן, כל הנאה וכל טובה באשר היא שתגיע מהמדיר למודר תהיה אסורה. העמדה כזו איננה רואה את 'דריסת הרגל' כדוגמה ספציפית, אלא כבית-אב להנאות רחבות יותר, כאשר עיקר העניין הוא למנוע כל הנאה וכל קשר בין המדיר למודר.

### מודר מאכל

לאחר מכן, הסוגיה מגדירה מחדש את המושג 'מודר מאכל'. בדומה לדברינו לעיל, הגמרא תוהה מדוע בעקבות איסור המאכל אסור למדיר להשאיל כלים המיועדים להכנת אוכל למודר - הרי הוא נדרו כלל רק איסור נתינת מאכל. לאחר דיון קצר, רבא מעמיד<sup>6</sup> את המשנה במקרה בו המדיר אוסר 'הנאה המביאה לידי מאכלך עלי', ומסבירים את ההשלכות לנדר זה: לפי רב פפא, למדיר אסור להביא למודר כל דבר שיכול לסייע לו באיזו דרך שהיא לאכול, בין אם מדובר בהכנת האוכל עצמו ובין אם מדובר בקירוב האוכל או אף שעת האכילה. לכן, למדיר אסור להביא למודר שק או חמור שהוא יכול להביא איתם פירות. הדברים מגיעים לידי כך שהגמרא מעמידה אף את ההיתר להשאיל כלים שאין עושים בהם אוכל נפש, דווקא במקרה בו כלים אלו אינם יכולים לכבד אותו, ושכבוד זה יגרום לכך שיביאו לו יותר אוכל.

כהמשך לכך, גם את האיסור להשאלת כלים שעושים בהם אוכל נפש מעמידה הגמרא דווקא כשיטת רבי אליעזר, האוסר אפילו ויתור במודר הנאה. אמנם רבי אליעזר עוסק במודר הנאה, אך נראה שלפי הגמרא כיוון שהמשנה הציגה את היחס שבין המודר מאכל למודר הנאה כ-'אין בין', כלומר כהבדל קטן, יש לדון בשני המקרים הללו יחד, ולכן כל שינוי בהגדרת ההנאה באחד מהם בהכרח יוביל לשינוי גם במקרה האחר.

נראה שסוגיית הפתיחה לפרק מהווה קריאת כיוון ואמירה משמעותית לגבי המשך דרכה של הגמרא בפירוש הפרק. הגמרא נקטה בגישה המרחיבה את איסור ההנאה בכלל, הן

כמה המקבל מרוויח ונהנה ממה שניתן לו, ואם זו הנאה מועטת כגון ויתור יהיו דעות המתירות אותה (נראה שזו שיטת רש"י, לבב, ד"ה רבי אליעזר), והשנייה היא בשאלה כמה אכפת לנוות מההפסד שהוא מפסיד כשהוא נותן איזה דבר (נראה שיטת הר"ן, ד"ה אפילו ויתור והרא"ש, ד"ה אפילו ויתור). וראה לעיל הערה 2.

<sup>6</sup> נראה שרבא לא מסביר את דברי המשנה, אלא מעמיד אותה באופן חדש. ועיין רשב"א (לג, ד"ה אמר רבא).

## שערים

במודר הנאה והן במודר מאכל, וזאת משום שהיא תופסת את המשנה הראשונה כמשנה המרכזית בפרק, ושעל פיה יש לפרשו. אמנם, יש לציין שכפי שנראה בהמשך גישה תהיה לעיתים בעייתית, וזאת משתי סיבות. ראשית, בהעמדת המשנה כשיטת תנא ישנה גם הסתייגות מסוימת מעמדתו וראייתה כרחוקה ממרכז הקונצנזוס. לכן, לעיתים נראה שהגמרא תעדיף שלא להסביר את כל הפרק בשיטה זו, אלא דווקא לנקוט בגישה המצמצמת את איסור ההנאה. שנית, כפי שהערנו לעיל, באופן פשוט שאר הדינים בפרק אינם מבוססים על הגישה המרחיבה את איסורי ההנאה אלא בזו המצמצמת. משכך, הניסיון להסביר את כל הפרק על מגמת ההרחבה של משנה א' ייתקל בקשיים ולעיתים אף יוחלף בהסבר שונה.

### משנה ב: שוקל שקלו, פורע חוב ומחזיר אבדתו

משנה ב' עוברת לעסוק בדברים שמותר למדיר לעשות למודר ההנאה, והיא מונה שלושה דברים: שוקל את שקלו, פורע עבורו את חובו ומחזיר לו את אבדתו. המשנה מעירה שאם נהוג לשלם עבור החזרת האבדה, ההנאה נופלת להקדש.<sup>7</sup> נראה שדוגמאות אלו (וכן חלק מאלו שלהלן) נוגעות לשאלת ההנאה המגיעה על ידי רווחים שונים, והמשנה מגדירה עניין זה באופן מחודש: אם המדיר רק מונע מהמודר להפסיד ממון, כגון שלא יצטרך לתת את שקלו או לשלם את חובו, הוא איננו ממש מהנה אותו ולכן הדבר מותר. להלן נראה שהסבר זה קיים בגמרא, אך לצידו קיימים הסברים אחרים השוללים את ההבחנה בין מניעת הפסד לגרימת רווח.

### פריעת חוב<sup>8</sup>

הגמרא מביאה את מחלוקת חנן ובני הכהנים הגדולים בעניין אחד שהלך למדינת הים, ועמד אחר ופרנס את אשתו. חנן סובר שהפרנס איבד את מעותיו והבעל לא חייב להחזיר

<sup>7</sup> המפרשים נחלקו מדוע ההנאה נופלת להקדש: האם משום שלבעל האבדה אסור ליהנות מהמחזיר, ואם המחזיר יוותר על התשלום עבור ההנאה המודר ייהנה ממנו (ר"ן, לג, א ד"ה תפול), או שמדובר במקרה בו הם נדרו הנאה זה מזה (רא"ש, לד, א ד"ה בשלמא). הגמרא עוסקת בקצרה בעניין זה דרך מחלוקת רבי מאיר וחכמים האם יש מעילה בקונמות. נראה שהקשר הסוגיה הוא השאלה מדוע ההנאה נופלת דווקא להקדש, וכן מצינו במפורש בירושלמי (ד, ב) שהמשנה היא כדעת רבי מאיר הסובר שיש מעילה בקונמות, ולכן ההנאה האסורה צריכה ליפול דווקא להקדש.

<sup>8</sup> בדיון נעסוק בהחזרת החוב, אך נראה שהוא נוגע גם לנתינת מחצית השקל. אמנם, יש לעיין ביחס בין חוסר ההנאה בהשבת חוב לבין זה שבנתינת השקל, ונראה שהמפרשים נחלקו בכך: הר"ן (לג, א ד"ה אברוחי ארי)

## שערים

לו אותם, ואילו בני הכוהנים הגדולים סבורים שהוא יכול להישבע כמה הוציא על פרנסת האישה, והבעל מחויב להחזיר לו. ההנחה היא שההסבר הפשוט למחלוקת הוא האם כיוון שהפרנס פרע את חובו של הבעל כלפי אשתו הבעל מחויב להחזיר לו את ממנו, או שכיוון שהוא לא נתן דבר לבעל אלא רק מנע את הפסדו, ובלשון הגמרא 'הבריה את הארי' מעל הבעל, הוא פטור. האמוראים נחלקו ביחס בין מחלוקת זו למשנתנו: רב הושעיא סבור שהמשנה היא דווקא לשיטת חנן, הסובר שמניעת הפסד לא מחייבת את בעל החוב, ולכן גם לעניין מודר הנאה יש לומר שהוא איננו נהנה מתשלום החוב עבורו. לעומתו רבא סובר שהמשנה היא לדעת כולם, והסיבה שמותר להחזיר את החוב היא משום שמדובר במקרה שהמודר הלווה על מנת שלא להחזיר את החוב. כיוון שכך, כאשר המדיר משלם לו את חובו הוא אינו מהנה אותו שהרי המודר כלל לא היה מחויב בהחזרת ההלוואה.

נראה שרב הושעיא הבין את המשנה כפשוטה, וכפי שהסברנו אותה לעיל: כיוון שאין בתשלום החוב הוספת ממון ישירה למודר אלא רק מניעת הפסד, הוא איננו מוגדר כהנאה. רב הושעיא נוקט בגישה המצמצמת, שמה שלא מוגדר כרווח שמתווסף למודר הוא איננו הנאה, וכיוון שאין למודר כעת יותר כסף הוא לא נהנה מתשלום החוב. לעומתו, נראה שרבא לא מוכן לקבל את המשנה כפשוטה, שכן וודאי שתשלום חוב מוגדר כהנאה, שהרי סוף-סוף המודר לא יצטרך כעת לשלם מכספו-שלו את החוב. בכדי להסביר את המשנה בכל זאת, רבא נדחק ומעמיד אותה במקרה מיוחד. שיטתו של רבא היא זו המרחיבה והאוסרת אף הנאות שאינן מוסיפות למודר ממון באופן ישיר, כגישת הגמרא בסוגיה הראשונה.

### השבת אבדה

את הדין בעניין השבת אבדה הגמרא עושה דרך השאלה מיהו המדיר ומיהו המודר: האם המודר הוא בעל האבדה, או שהוא דווקא מחזיר האבדה. כבר עצם העלאת השאלה מראה על אפשרות להבנה אחרת במשנה, שבעל האבדה איננו בהכרח מודר ההנאה. סוגיית הגמרא מעט מפותלת, אך בסופה ישנן שלוש אפשרויות להבנת המשנה:

הסביר שגם אם אדם לא נותן מחצית השקל יש לו חלק בקורבנות הציבור, לכן גם כאשר חברו נותן עבורו אין זו הנאה משמעותית, ואחרים הסבירו שמדובר במקרה בו המודר כבר נתן מחצית השקל אך היא אבדה בדרך, וכיוון שהוא פטור מלהפריש מחצית השקל נוספת, המדיר איננו מהנה אותו (עיין שטמ"ק לג, ד"ה מתניתין המודר, בשם עצמו ובשם הרא"ם).

## שערים

- א. המשנה מתירה רק במקרה בו לבעל האבדה אסור ליהנות מהמחזיר, אך אם למחזיר אסור ליהנות מבעל האבדה אסור לו להחזיר אותה, משום שהוא נהנה ב-'פרוטה דרב יוסף'.<sup>9</sup>
- ב. המשנה מתירה רק במקרה בו למחזיר אסור ליהנות מבעל האבדה, משום ש-'פרוטה דרב יוסף' איננה שכיחה, אך אם לבעל האבדה אסור ליהנות מהמחזיר, אסור לו להשיב את האבדה.
- ג. המשנה מתירה בשני המקרים.

פשט המשנה נראה או כאפשרות א' או כאפשרות ג', שכן כשם שבהחזרת החוב המדיר הוא שמשלם עבור המודר, כך בהשבת אבדה המדיר הוא שמשיב למודר. הסיבה להיתר זה תהיה דומה להיתר תשלום החוב: סוף-סוף האבדה היא ממון בעליה, ולכן גם כשהמדיר משיב אותה למודר הוא איננו מרוויח מכך שכן גם לפני ההשבה האבדה הייתה ממונו, וממילא לא נגדיר את השבת האבדה כהנאה. אולם אפשרות ב' כשיטת רבא וסוגיית הפתיחה לעיל, איננה מוכנה לקבל את המשנה כפשטה ולא לראות בהשבת אבדה הנאה. לפי אפשרות זו, השבת האבדה כפי שהבנו לעיל מוגדרת כהנאה והיא אכן אסורה, וכל היתר המשנה נגע להנאתו של המחזיר מכך שהוא נפטר בשעה זו ממצוות צדקה. הבנה זו מרחיבה את איסור ההנאה מעבר לשאלת הרווחיות הפורמלית, ולדידה כיוון שהשבת אבדה מסבה שמחה והנאה לבעליה, גם היא אסורה.

אמנם, אפשרות ב' נדחית במסקנת הסוגיה משום שלפיה לא מובן מדוע במקום בו משלמים על השבת האבדה ההנאה נופלת להקדש. אך סוגיה זו עדיין מצביעה על המגמות החדשות המצויות בגמרא, משתי בחינות. ראשית, עצם העלאת האפשרות לפרש כך את המשנה מצביעה על חוסר נוחות ברור בפשט המשנה ועל הניסיון להרחיב את איסור ההנאה. שנית, גם אפשרות א' אוסרת הנאה המגיעה על ידי מניעת הפסד, שכן לדידה אם המחזיר נפטר ממצוות צדקה נחשב הדבר שהוא נהנה מבעל האבדה. גם איסור זה תואם את תפיסתו של רבא, המרחיב את איסורי ההנאה לכל מעשה שהמדיר עושה לטובת המודר.<sup>10</sup>

<sup>9</sup> הכוונה היא שכיוון ש-'העוסק במצווה פטור מן המצווה', המשיב אבדה פטור באותה משעה ממצוות צדקה, ונמצא שבעל האבדה מהנה את המחזיר בכך שהוא אינו חייב לתת צדקה בזמן זה.

<sup>10</sup> נציין שאף לפי אפשרות ג', הסוגיה דוחה את הרווח המגיע על ידי 'פרוטה דרב יוסף' רק בכך שאין זה שכיח, ולא בטענה שמניעת הפסד אין משמעותה רווח והנאה.



נראה שההבדל העקרוני בין אפשרות א' לאפשרות ב' היא בהבנת היחס בין ההיתר של השבת אבדה להיתר של תשלום החוב. אפשרות א' המתירה את השבת האבדה, תופסת שאמנם מניעת הפסד נחשבת הנאה, אך בהשבת אבדה אין אפילו מניעת הפסד - ממנו של המודר נותר כשהיה, אלא שכעת הוא יכול להשתמש בו. במובן מסוים, זו הבנת ביניים בין הגישה הדורשת רוחניות בכדי להגדיר הנאה לבין הגישה האוסרת כל הטבה שהמדיר עושה עם המודר. לעומת זאת, התפיסה לפי אפשרות ב' היא קיצונית יותר, שכן השבת אבדה אמנם מהווה חידוש גדול יותר מתשלום החוב, אך כיוון שהמחזיר אפשר לבעל האבדה-המודר להשתמש בממונו הוא נחשב כמהנה אותו. במילים אחרות, אם בדיון על תשלום החוב היה ניתן לומר שגם לדעת הסוברים שמניעת הפסד נחשבת הנאה יש צורך שהנאה זו תהיה סביב העולם הממוני והרווחי, בסוגיה זו אנו מוצאים הגדרה רחבה אך יותר של הנאה, כתועלת כלשהי של המדיר למודר.

### משנה ג: תורם תרומתו, מקריב קורבנו ומלמדו<sup>11</sup>

משנה ג' ממשיכה לעסוק בדברים שמותר למדיר לעשות לטובת המודר: מותר לו לתרום את מעשרותיו ותרומותיו של המודר לדעתו, להקריב עבורו קורבנות מסוימים,<sup>12</sup> וללמדו מדרש, הלכות ואגדות; אך לימוד מקרא מותר רק לבניו של המודר.<sup>13</sup> הגמרא ממקדת את הדיון בתורם ובמקריב סביב שאלת ההנאה הנגרמת משליחות הנעשית לדעת הבעלים. ניתן לראות במיקוד זה המשך של חלק מהמגמות בסוגיה הקודמת, שם דובר על הנאה שאיננה מגיעה רק מהעולם הממוני והרווחי אלא גם מהעולם השימושי, מכך שאדם

<sup>11</sup> בדברינו בפנים דילגנו על הסוגיה על המשך המשנה, ונעיר כאן בקצרה. חלק זה עוסק בהיתר לזון את אשתו, בניו ובהמתו הטמאה של המודר, ובמחלוקת רבי אליעזר וחכמים בעניין בהמתו הטהורה. הגמרא עוסקת בקצרה בעניינים אלו, והיא מביאה ברייתא המתירה למדיר לזון גם את עבדיו ושפחותיו הכנעניים של המדיר, ותולה זאת בכך שהם מיועדים לעבודה ולא לאכילה. הקושי העיקרי בסוגיה זו הוא מגמתה השונה הנוטה לצמצום איסור ההנאה, הן בהוספת ההיתר לעבדים והן בטעם ההיתר. ואכן, הראשונים התקשו מאוד בפירוש הסוגיה ובהתאמתה לסוגיות הקודמות. למשל, הר"ן (לחב, ד"ה שאם ירצה, ד"ה את עבדיו) חילק בדעת רבי אליעזר בין מזונות יתירים המותרים, לבין מזונות המחיים את הבהמה שאסורים. כמו כן, הוא תלה את ההיתר לזון את עבדיו ושפחותיו בדעת רבי אליעזר, ולדעתו לפי חכמים גם עניין זה אסור. ועיין עוד בפסקי הרא"ש (ד, ד), בקרן אורה (לחב, ד"ה ר"ן בד"ה שאם ירצה), ובשיעורי רבי דוד על אתר.

<sup>12</sup> 'המקריב' יכול להתפרש לשני צדדים: כהן המקריב את קורבנותיו של ישראל המודר, וכך נראה מתחילת הסוגיה, או ישראל המביא קורבנות עבור ישראל אחר מודר, כך ניתן לפרש לפי מסקנת הסוגיה ובירושלמי (ד, ג), וכך פירש בתוספות ר"ד (להב, אות ט), וראה באלבק (השלמות ותוספות, עמ' 362) לסיכום העניין.

<sup>13</sup> בדברי הגמרא בנוגע להבדל בין מדרש למקרא נעסוק להלן, משנה ה'.

## שערים

מחזיר לחברו אבדה. גם בשליחות יש מעין רעיון דומה: השליחות איננה בהכרח נתינת דבר מסוים למשלח, אלא היא מעשה טוב וסיוע עבורו. הגדרת השליחות כהנאה מצטרפת למגמת הרחבת איסורי המודר הנאה.

### מקריב עליו ותורם תרומתו

הסוגיה הראשונה עוסקת בדין הקרבת הקורבנות, והיא פותחת בשאלת היחס הכללי בין בעליו של הקורבן לבין הכהן המקריב: האם הכהנים הם שליחי הבעל או שליחי שמיא. לצורך פשיטת השאלה הגמרא מוכיחה ממשנתנו שמכך שמותר למדיר להקריב קורבן עבור המודר, משמע שהכהן הוא שליח שמים, שכן אילו היה שליחו של בעלי הקורבן - היה מעשה זה נחשב כמהננה את הבעלים, והוא היה צריך להיות אסור. אולם הגמרא דוחה הוכחה זו, מכך שהמשנה מפרטת מספר קורבנות שהכהן יכול להקריב עבור הבעלים: 'ומקריב עליו קיני זבין, קיני זבות, קיני יולדות, חטאות ואשמות'. הסיבה לפירוט זה היא שלפי רבי יוחנן, בקורבנות של מחוסרי כפרה אין צריך את דעתו של הבעלים.<sup>14</sup> כיוון שכך, אמנם סוף-סוף הכהן מועיל ומסייע לבעלים, אך כיוון שהוא איננו ממש שליח, הדבר מותר.

הסוגיה השנייה עוסקת בשאלה האם התורם מתבואתו על תבואת חברו צריך את דעת חברו או לא. בתחילה הגמרא רוצה לפשוט מהמשנה, מכך שהפרשנות היחידה המתקבלת למשפט 'ותורם את תרומתו ומעשרותיו לדעתו' היא שהמדיר תורם מתבואתו על תבואת המודר מדעתו של המדיר בלבד, שכן אם הוא עושה זאת לדעתו של המודר - הוא נחשב שלוחו וממילא מהנה אותו; ואם כך, הרי שהתורם מתבואתו על תבואת חברו לא צריך לעשות זאת לדעתו של חברו. אולם הגמרא דוחה זאת, ומעמידה את המשנה לפי דברי רבא במקרה בו המודר אומר 'כל הרוצה לתרום יבוא ויתרום'. באופן כזה אמנם התרומה נעשית מדעתו של הבעלים, המודר, אך כיוון שהיא לא נעשית בשליחותו מותר אף למדיר לעשות זאת.

בדין הגמרא בהלכות אלו דרך עולם השליחות ישנה אמירה משמעותית לגבי הבנת איסור ההנאה, וישנן שתי נקודות הממשיכות את מגמות ההרחבה של איסור ההנאה: הראשונה, היא שהיה ניתן לראות בהלכות אלו המשך למשניות הקודמות העוסקות

<sup>14</sup> הר"ן (להבד"ה חוץ) מסביר שרק קורבנות כפרה דורשים דעת, אולם קורבנותיהם של הזב, הזבה, היולדת והמצורע (המביא חטאת ואשם) רק מתירים להם להיכנס למקדש ולאכול בקודשים, ולכן אינם דורשים דעת.

## שערים

בהסרת חובות ומניעת הפסדי המודר על ידי המדיר, אולם הבחירה לדון בהן דרך עולם השליחות מרחיבה את האפשרות לדון באיסורי הנאה לא רק בהקשר של נתינה רווחית וממשית, אלא גם סיוע ועזרה במעשים. השנייה נוגעת למסקנת הסוגיה: הגמרא לא מוכנה לקבל את המשנה לגמרי, והיא מצמצמת את ההיתרים רק לשליחויות שאינן דורשות דעת. שליחות שבה דווקא המדיר הוא שליחו של המודר והוא עושה דבר מסוים עבורו, כבר נחשבת הנאה והיא אסורה, אולם בשליחות שלא דורשת דעת הקשר בין המשלח והשליח קלוש יותר אינו פורמאלי, ולכן ניתן לומר שהמודר לא נהנה מהמדיר באופן אישי.

יש לציין שלמרות מגמת הגמרא להרחיב את איסורי הנאה, בחלוקה בין שליחות מדעת לשליחות שלא מדעת מצויות גם הגבלות. ייתכן שיש פה הד לאחד ההסברים שהועלו לעיל: המגמה המרחיבה את איסורי הנאה תופסת את איסור המודר הנאה כרצון לנתק את הקשר בין המדיר למודר. לכן, במעשים שאינם נוגעים לאישיותם של המדיר והמודר, כגון העמדתו של רבא 'כל הרוצה לתרום יבוא ויתרום' וכגון בשליחות שאיננה דורשת דעת, לא ייחשב הדבר כחלק מהקשר בין המדיר למודר וממילא לא ייאסר.

### משנה ד: ביקור חולים

נושא המשנה הוא ביקור חולים, והדין הוא שמותר למבקר להיכנס לחולה ולעמוד אצלו, אך אסור לו לשבת.<sup>15</sup> הגמרא תמחה על החלוקה בין איסור הישיבה להיתר העמידה, והיא עושה זאת דרך הבירור מי מודר הנאה ממי: הלא אם החולה מודר אף ישיבה תותר משום ביקור חולים, ואם המבקר מודר - אף עמידה תיאסר, שכן הוא נכנס לרשותו של המדיר. האמוראים נחלקו בהסבר המשנה: לפי שמואל, החולה הוא המודר, והמשנה עוסקת במקום בו משלמים עבור ביקור חולים בישיבה, אך לא עבור ביקור בעמידה. ממילא אם המדיר מבקר את החולה ומוותר על שכרו, הוא מהנה את המודר.<sup>16</sup> אולם לפי עולה

<sup>15</sup> בנוסף אם המדיר הוא רופא, מותר לו לרפאות את המודר 'רפואת הנפש' אך לא 'רפואת ממון', כלומר לא לרפאות את בהמותו.

<sup>16</sup> הסבר נוסף בהעמדה זו הוא לפי רבי שמעון בן אליקים, שגוזרים שמא ישהה יותר מידי בישיבה ונמצא שהמודר מהנה אותו מעבר למצוות ביקור חולים, ולכן אף במקומות שאין משלמים על הישיבה - היא אסורה, ועיין ר"ן (לט, א ד"ה ואי בעית אימא).

## שערים

המבקר הוא המודר, והעמידה מותרת משום שמסתמא מלכתחילה החולה לא נדר על המודר עניינים הנוגעים לחיותו,<sup>17</sup> וכיוון שניתן לבקר חולים אף בעמידה אסרו את הישיבה.

עצם העמדת השאלה מיהו המדיר ומיהו המודר רק בעקבות הקושי בחילוק בין עמידה לישיבה, מעידה על חוסר נכונות לקבל את פשט המשנה (מסיבות שונות, ולא דווקא מגמטיות). ואכן, עמדתו של עולא חדשנית ביחס למשנה: אמנם היא נובעת מתוך הקושי בחילוק בין עמידה לישיבה, אך נראה שבבסיסה עומדת התפיסה המרחיבה של איסור ההנאה. אם עד כה עסקנו בהנאה הנובעת מעניינים ממוניים ומזו הנובעת משליחות לדעת, הרי שכאן מדובר על עשיית חסד של המדיר למודר: הוא איננו נותן לו דבר ואיננו עושה עבורו מעשה - אלא מבקרו בלבד, ונראה שלפי עולא אף מעשה זה נחשב כהנאה ולכן הוא אסור. לכן עולא נדחק לומר שכל חידושה של המשנה הוא בנוגע לדברים שמלכתחילה לא נכללו בנדר, וגם את היתרם יש לצמצם ככל שניתן.

לעומתו, שמואל מכניס את ההנאה מביקור החולים תחת קטגוריית הרווחיות הממונית, בה עסקנו במשניות הראשונות. שמואל מציג את העמדה ההופכית לגמרי מעולא: ביקור חולים כלל לא מוגדר כהנאה, ואין בכך כל איסור.<sup>18</sup> הסיבה היחידה לאיסור המצוי במשנה הוא שזהו רווח הנמדד על פי ממון, וכיוון שכך המודר מרוויח באופן ברור מהמדיר. הסבר דומה של שמואל מצוי גם בנוגע למשנה הקודמת: המשנה התירה למדיר ללמד את המודר מדרש, הלכה ואגדה, אך אסרה עליו לימוד מקרא. שמואל מסביר שההבדל נובע מכך שעל לימוד מדרש לעולם אין משלמים, אך ישנם מקומות שמשלמים על לימוד מקרא (עבור שמירת התינוקות או עבור לימוד הניקוד והטעמים) ובהם המשנה עוסקת,<sup>19</sup> כיוון שאם המדיר יותר על שכרו הוא ייהנה את המודר. הרי שהסבריו של שמואל עקביים: אמנם הם נובעים מקשיים בהסבר חלוקות שונות במשנה (בין מדרש למקרא ובין עמידה

<sup>17</sup> הר"ן (לט, א ד"ה עולא אמר) מביא גרסה, לפי המדיר לא נדר 'במילתא דצריכא ליה' - כלומר לא רק בענייני רפואה.

<sup>18</sup> יש להדגיש שלמסקנת הסוגיה גם לשמואל יש מקרה בו ביקור חולים נאסר בהנאה, שכן ישנה ברייתא האוסרת על המודר לבקר את בנו החולה של המדיר, ושמואל מודה שיש להסביר אותה כעולא. ואף על פי כן, שמואל לא מעמיד כך את משנתו.

<sup>19</sup> ייתכן שיש לגזור אף על מקומות שאינם נוטלים שכר על לימוד מקרא. על כך עיין בירושלמי (ד, ג), בר"ן (לז, א ד"ה אמר שמואל), ובמבוא לנוסח המשנה (עמ' 644).

## שערים

לישיבה), אך נראה שבבסיסים עומד עיקרון דומה, הממיר הנאה המתבטאת בעולם הרוח על ידי לימוד והרגשה טובה, להנאה המתבטאת בתשלום ממוני.

את הרעיון העומד מאחורי עיקרון זה ניתן להסביר בשני אופנים. אפשרות אחת היא שעמדתו הבסיסית של שמואל היא כשל עולא, ואכן כל תחושה טובה של המודר שנגרמת לו על ידי המדיר היא אסורה. אלא שתלמוד תורה וביקור חולים אלו עניינים שמחוץ לגדרי ההנאה משום שהם מצוות. דברים שאדם עושה לחברו מתוך הקשר דתי, גבוהים וחשובים מכדי להיכלל באיסור הנאה שנדר ממנו. ניתן למצוא סימוכין לעמדה זו בפרק עצמו, שכן מצויים בו שני קטעי אגדתא ארוכים: האחד בעניין תשלום עבור לימוד תורה (לז, ב - לח, א), והשני בעניין ביקור חולים (לט, ב - מא, ב). ייתכן שקטעים אלו מביעים כביכול תמיכה בעמדתו של שמואל המחריגה את עולם המצוות מהדין בנדרי הנאה.<sup>20</sup> אפשרות אחרת להסביר את שמואל, היא כתומך בגישה המצמצמת את איסורי ההנאה. כיוון שלא ניתן לומר שאפילו מעשה טוב למודר וגרימת תחושה טובה ייחשבו כהנאה, שמואל נדרש להמיר את האיסורים הללו למרחב הממוני-רווחי, בו ניתן להצביע בבירור על תוספות מהם המודר נהנה. בגוון מעט שונה, ניתן לומר שהוא אכן מסכים להרחבת איסורי ההנאה, אך הקצנת הרחבת איסורי ההנאה עד ללימוד תורה וביקור חולים כבר איננה מסתברת עבורו.

ראינו עד כה את המגמות המרכזיות בגמרא, הנוטות להרחיב את איסור ההנאה. מגמות אלו הובילו לעיתים להעמדת המשנה בדוחק בכדי שהיא לא תתפרש כפשוטה, ויתאפשר לאסור את העניינים שבפשטות הותרו בה. הרחבת האיסור נעשית באופן מדורג, בצמוד לדיני המשנה: בתחילה הובאו דעות האוסרות אף מניעת הפסד, לאחר מכן נאסרה שליחות מדעתו של המודר המהווה הנאה רחוקה יותר, ולבסוף נאסר אף ביקור החולים, על אף שהמדיר לא מעניק דבר למודר.

<sup>20</sup> יש לציין שהרבה מהדינים במשנה ניתן לקשר לעולם המצוות: נתינת מחצית השקל, החזרת חוב, השבת אבדה, תרומות תרומות ומעשרות, הקרבת קורבנות, לימוד תורה, פרנסת אשתו וביקור חולים. ייתכן ששמואל תופס שהוא ממשיך את מגמת המשנה בכך שהוא מתיר עניינים הקשורים לעולם המצוות. הראשונים לא דיברו במפורש באופן זה, אך בכמה מקומות בפרק הם דנו בחריגות ובהיתרים מיוחדים למצוות למרות נדר ההנאה.

## ב. גזירות במודר הנאה

משניות ד-ו: רחיצה, אכילה והשאלה

בדין על חלק זה של הפרק נתמקד במגמה אחרת של הגמרא, והיא הסברת המשנה על דרך הגזירות. להלן נציין שלושה דינים מהמשנה, שהגמרא מסבירה אותם כגזירות ולא כאיסורים עצמאיים הנובעים מאיסור ההנאה. משנה ד' מביאה מחלוקת בין רבי מאיר לחכמים: לפי רבי מאיר כל עבודה משותפת של המדיר והמודר בשדה אסורה, משום שייתכן ועבודתו של המדיר תועיל ותיסייע למודר, ואילו חכמים אוסרים רק בשעה שהם עובדים סמוך זה לזה. היה ניתן להסביר שלעומת רבי מאיר, חכמים בין מחלקים בין הנאה ברורה ומשמעותית, לבין הנאה שהיא ממש בדרך-אגב ולא ניתן לראות אותה, אולם הגמרא מנמקת את רבי מאיר בכך שהוא גוזר על עבודה בריחוק משום עבודה בקירוב.<sup>21</sup>

משנה ה' אוסרת על המודר מחברו בשביעית לרדת לשדה חברו, אך מתירה לו לאכול מפירותיו.<sup>22</sup> האמוראים נחלקו בסיבת איסור הכניסה לשדה, למרות שמצדדים מסוימים היא מופקרת: עולא סובר שמדובר במקרה בו האילנות מצויים בגבול השדה, וכיוון שאין הכרח להיכנס לשדה הדבר אסור. לעומתו, רבי שמעון בן אליקים סובר שגזרו שמא לאחר קטיפת הפירות המודר ישהה בשדה יותר מהנדרש וייהנה ממנה. את שתי השיטות הללו מצויות גם בנוגע לביקור חולים: לפי עולא, גם אם קיים היתר מסוים בנדר ההנאה יש לצמצם אותו ככל שניתן, ולפי רבי שמעון יש מקום לגזור במודר הנאה. גם בנוגע למשנה ו' האוסרת כל קשר עסקי בין המדיר למודר (השאלה, הלוואה וממכר) נחלקו האמוראים

<sup>21</sup> לפי הר"ן (מאב, ד"ה תניא לא ירחץ) זהו גם ההסבר לכך שבעוד שרבי יהודה מתיר רחיצה משותפת באמבטיה גדולה ושינה משותפת בימות הקיץ, רבי מאיר אוסר, על אף שגם שם ניתן לחלק בין הנאה משמעותית לבין הנאה מועטת וחסרת חשיבות.

<sup>22</sup> בסוגיה הראשונה למשנה זו ישנה מחלוקת אמוראים, שהצעתה הראשונה היא שנחלקו בשאלה האם איסור ההנאה חל אף על ממון שיצא מהמדיר לאחר שנדר, או שאם הממון כבר אינו של המדיר מותר למודר ליהנות ממנו. אמנם למסקנה הם אינם חולקים, אך ייתכן שיש כאן הד למגמות בהן דנו לעיל, והן מתהפכות במובן מסוים: לאוסרים הנאה אף לאחר שהממון יצא מהמדיר, עולם ההנאה מסתכם ברווחים ממוניים, ולכן דבר שיגיע בכל דרך שהיא מהמדיר למודר יהיה אסור. אולם למתירים הנאה זו, ייתכן שעולם ההנאה דווקא רחב יותר, כיוון שנקודת המבט לידם היא עשיית מעשה מועיל על ידי המדיר למודר. כיוון שלא המדיר הוא המועיל למודר, אין זו הנאה אסורה.

## שערים

האם זוהי גזירה, או שיש להעמיד את המשנה כששניהם מודרים הנאה זה מזה.<sup>23</sup> אם כן, הרי שקיימת לפנינו מגמה המסבירה את רוב איסורי הפרק כגזירות.

### ג. סיכום

בראשית הדברים הבחנו בין שתי הגדרות אפשריות באיסור ההנאה, בעקבות חמקמקותו של מושג ההנאה: הנאה כרווח, בעיקר ממוני אך גם פסי, והנאה ככל תועלת וסיוע, וטענו שניתן למצוא את המגמה המרחיבה במשנה א' ואת זו המצמצמת בשאר דיני הפרק. ניסינו להוכיח שהגמרא העדיפה לראות במשנה א' את המשנה המרכזית, ולהסביר על פיה את כל שאר הפרק. תפיסה זו המרחיבה את איסורי ההנאה התבטאה בהעמדת המשנה כרבי אליעזר, ולעיתים בפירוש המשנה שלא כפשוטה על מנת שגם הנאות שאינן רווחיות ופיסיות יכללו באיסור המודר הנאה. הצענו שהרחבת הגדרת ההנאה נעשית בשלבים: תחילה דרך בחינתה בהקשר של רווח וממון, לאחר מכן בהקשר של שליחות, ולבסוף בהקשר של ביקור. בנוסף יש לציין כי בתוך המגמה הכללית קיימות שיטות שונות של האמוראים, כגון זו של שמואל הממיר הנאות רוחניות-מצוותיות לרווחים ממוניים, של רבי שמעון בן אליקים שגוזר גזירות, ושל עולא המצמצם את היתרי המודר.

<sup>23</sup> לא עסקנו במשניות ז-ח, כיוון שהן עוסקות באופן סיוע המדיר למודר, ואין זה מעיקר העניין. גם שם ניתן למצוא דוגמה נוספת, הנוגעת לדעת רבי יוסי האוסר על המדיר להפקיר את מאכלו לטובת המודר כששניהם לבדם במדבר. רבי יוחנן (שנדחה למסקנה) סובר ששיטתו של רבי יוסי עקרונית: ההפקר יוצא מתחת ידי בעליו רק על ידי זכייתו של אחר, וממילא נמצא שהמדיר מהנה את המודר. אולם רבא סובר שרבי יוסי גוזר משום 'מעשה דבית חורון', שם אדם נתן את סעודתו לאחר רק כדי שאביו שהיה מודר ממנו הנאה, יוכל גם הוא לאכול.